

DOĞU ANADOLU'DA (MALATYA – ELAZIĞ) KARAZ TÜRÜ YERLEŞMELER

Karaz Type of Settlements in Eastern Anatolia (Malatya-Elazığ)

Veli ÜNSAL*

ÖZET

Anadolu'nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve doğuda Trans-Kafkasya'dan Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bir kültüre, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca rastlanır.

Doğu Anadolu'da Karaz kültürüne ait yerleşmeler oldukça çoktur. Bunlardan hemen hemen hepsi hem Kalkolitik hem de Tunç Çağına ait verilere sahiptir. Malatya yakınlarındaki Arslantepe ve Değirmentepe ile Keban baraj gölü sularının altında kalan Elazığ yakınlarındaki Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik ve Tülintepe bölgedeki, Karaz ve İlk Tunç Çağı kültürlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Adı geçen tüm yerleşmelerde hâkim keramik türü, bilim çevrelerinde Karaz, Erken Transkafkasya, Khirbet Kerak, Yanık/ Siyah Açıklı Mal olarak tanımlanan keramik grubudur.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Karaz, Elazığ, Malatya, Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı

ABSTRACT

During the Late Chalcolithic and the Early Bronze Age, we come across a culture that underwent a completely different developmental process from other parts of Anatolia and spreaded from Transcaucasia to Lake Urmia in the East, from the vicinity of Divriği-Kangal to the Malatya-Elazığ region in the West, from Kahramanmaraş and Amik (Antioch) Plain to Palestine in the South and to the Black Sea Mountains in the North.

There are numerous settlements belonging to the Karaz culture in Eastern Anatolia. Almost all of them have data pertaining to both the Chalcolithic and Bronze Age. Değirmentepe and Arslantepe near Malatya and, Tülintepe, Tepecik, Norşuntepe and Korucutepe which were inundated by the Keban Barrage Lake near Elazığ have provided us with a better understanding of the Early Bronze and Karaz cultures in the region. The dominant type of pottery in all of the above mentioned settlements is the group of stoneware defined by scientist as the Karaz, Early Transcaucasia, Khirbet Kerak, Burnt/Black Burnished Ware.

Keywords: Eastern Anatolia, Karaz, Elazığ, Malatya, Chalcolithic and Early Bronze Age

GİRİŞ

Kalkolitik Çağın sonlarından itibaren belki de Erzurum ve çevresinden, tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşılır. Uzun süre varlığını kesintisiz bir şekilde devam ettiren bu kültür, Anadolu'nun doğusundaki birçok yerleşmede de görülür. Bu kültürün Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca, Doğu Anadolu merkez olmakla birlikte, Trans-Kafkasya, İran ve Filistin'e kadar yayıldığı artık bilinmektedir.

Arkeolojik buluntu topluluklarının, ilk defa buldukları yere göre adlandırılması bilinen bir yöntemdir. Buradan hareketle bu kültüre ait örnekler, Kuzey Suriye-Filistin ve İran'dan daha eski bir zamanda ve yaygın olarak Doğu Anadolu'da Erzurum yakınlarındaki Karaz'da (Koşay, 1948: 165-169.; Burney, 1958: 172.; Koşay-Turfan, 1959: 350-413.; Koşay, 1974: 53.; Arsebük, 1974: 11 vdd.;

* Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, unsalveli@hotmail.com

Arsebük, 1979: 81-89.; Arsebük, 1986: 70.; Pehlivan, 1984: 12, 33-34.; Koşay, 1984: 7, 14-15, 28-30.; Pehlivan, 1990: 170-171.; Yakar, 1985: 302.; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Karaz.; Ceylan, 2005: 21.; Işıklı, 2007: 325-350) rastlanması bu kültürün merkezi bölgesinin burası olduğunu ve söz konusu kültürün, “Karaz Kültürü” adı ile anılmasının daha doğru olacağını gösterir (Arsebük, 1979: 81-82).

Ancak kültürün ilk defa Kafkasya da ortaya çıktığı ve diğer bölgelere de buralardan yayıldığı yönünde farklı görüşlerde bulunmaktadır (Yaylalı, 2007: 179 vd).

Gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz ile çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerindeki buluntu toplulukları için, Karaz Keramiği/Karaz Türü Keramik ya da Karaz Kültürü tabirleri kullanılmıştır (Burney-Lang, 1971: 43 vd.; Arsebük, 1979: 81-92, Pehlivan, 1984: 41.; Pehlivan 1990, 170). Mevcut verilere dayanarak, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği isminin verilmesi bizce de daha doğru olacaktır.

Bir başka ifade ile Erzurum ve çevresinin anahtar konumda olması, bölgenin doğudan, batıya ve güneye gerçekleşen göç yolları üzerinde bulunması, kültüre ait keramik ve yerleşmelerin Doğu Anadolu'da köklü ve yoğun olarak bulunması, kültüre bu ismin verilmesini ve kültüre ait keramiğin Anadolu'nun yerli keramiği olabileceği hususu da göz ardı edilmemelidir (Bittel, 1945: 94.; Arsebük, 1979: 81-82.; Erzen, 1992: 16).

Karaz keramiği el yapımıdır. Çağdaşı yerleşmelerde çanak çömlekler için bir nevi seri üretim demek olan çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen, bu kültüre ait keramik, yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur. Tek renkli (monokrom), astar ve açkılı olan Karaz keramiğinde süsleme genellikle paralel, spiral veya kesişen çizgilerden oluşur. Bu süslemeler keramiğin çeşitli türlerine yiv-oluk (insize) ve kabartma tekniği ile uygulanmıştır (Koşay-Turfan, 1959: 359.; Arsebük, 1979: 83 vd.; Pehlivan, 1984: 50.; Pehlivan, 1990: 170-171.).

Karaz türü keramik için kullanılan bir başka tabir koyu yüzlü açkılı mal terimidir (Arsebük, 1979: 81). Bu isimle adlandırılan keramiklerde iki önemli yüzey özelliği mevcuttur. Bunlardan birincisi renkleridir. Bu tür malların renkleri koyu veya kirlidir. İkinci özellikleri ise açkılı olmalarıdır. Açkılı, bu tür mallara rastlanan her yerde hem ortak özellik hem de diğer mallardan ayırıcı bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu tür malların hamuru genellikle kaba bir malzemedendir oluşur. Karaz türü mallara Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı I boyunca tüm Doğu Anadolu'da yoğun olarak rastlanır (Pehlivan, 1984: 50.; Pehlivan, 1990: 170-171.).

Bilindiği gibi Doğu Anadolu'da bu kültürü ortaya çıkaranlar ve diğer bölgelere taşıyanlar Hurrilerdir. M.Ö. III. binde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim olan Hurriler, tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı (Goetze, 1946: 165-168.; Erzen, 1992: 15.; Alpman, 1981: 283-313). İlk Tunç Çağı II'nin sonlarına doğru, büyük olasılıkla göçebe hayat tarzlarının gereği ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini karşılayamaması sonucu Fırat kıyısını takip ederek Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardı (Amiran, 1952: 96 vdd.). Kültürü buraya taşıyan göçler iki ana güzergâh üzerinden yapılmıştır. Bunlardan biri, Urmiye gölü çevresinde Kuzey Mezopotamya'ya, daha kapsamlı ve etkili olduğu bilinen diğeri ise Elazığ-Malatya üzerinden Kuzey Suriye-Filistin'e ulaşan güzergâhtır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgede Karaz kültürüne yakın hiçbir buluntuya rastlanmaması bu görüşü desteklemektedir (Hanfmann, 1951: 360.; Hood, 1951: 117 vdd.; Mellaart, 1958a: 9 vd.).

Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı kuvvetle muhtemeldir (Baydur, 1970: 37 vdd.; Bilgiç-Sever-Günbattı-Bayram, 1990.; Bilgiç-Bayram, 1995.; Dinçol, 1982: 20-23.).

Karaz kültürü Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağdan, İlk Tunç Çağının sonuna kadar tüm safhaları ile görünmüştür. Kalkolitik Çağ insanlık tarihinde Taş Çağı ile Tunç Çağı arasında bir geçiş

dönemi olmuştur. Kazılarda kalın tabakalar halinde görüldüğünden, uzun süre devam ettiği anlaşılmıştır. Tunç Çağı ise tarih öncesi çağların son basamağını oluşturur. Kalay ve bakırın karışımından oluşan Tunç, Kalkolitik Çağın sonundan itibaren görülür.

Doğu Anadolu'da, hem Kalkolitik hem de İlk Tunç çağına tarihlenen yerleşmelerin belki de en önemlileri; Malatya yakınlarındaki Değirmentepe (Esin, 1983: 39-48.; Esin, 1984: 71-80.; Esin, 1987: 184-185.; Esin-Arsebük-Özdoğan, 1987: 77-82.; Esin-Harmankaya, 1986: 53-86.; Esin-Harmankaya 1987: 95-138.; Esin-Harmankaya 1988: 79-126) ve Arslantepe (Burney, 1958: 195, 199, 205.; Palmieri, 1969: 7-8.; Palmieri, 1970: 99-107.; Palmieri, 1972: 203-211.; Frangipane, 1993: 213-229.; Frangipane, 1994: 221-228.; Frangipane, 1995: 165-176.; Frangipane, 1996: 169-182.; Frangipane, 1998: 291-309.; Frangipane, 2002) ile Elazığ yakınlarındaki Korucutepe (van Loon, 1971: 47-56.; van Loon, 1972: 79-81), Norşuntepe (Hauptmann, 1970: 103-113.; Hauptmann, 1971: 71-79.; Hauptmann, 1972: 87-101.; Hauptmann, 1974: 71-85.; Hauptmann, 1976: 41-59.; Hauptmann, 1979: 43-60.; Hauptmann, 1982: 13-40), Tepecik (Esin, 1970: 147-158.; Esin, 1971: 107-115.; Esin, 1972: 139-147.; Esin, 1974: 109-121.; Esin, 1976_a: 104 vd.; Esin, 1979: 79-94.; Esin, 1982: 80.; Arsebük, 1974: 32, 137) ve Tülintepe'dir (Esin, 1976_b: 119-133; Esin, 1979_b: 115-119.; Arsebük, 1974: 32, 137.; Esin-Arsebük, 1974: 137-143.; Esin-Arsebük, 1982: 119-125). Ancak adı geçen merkezlerden başka irili ufaklı bazı yerleşmelerde de yine bu döneme ait buluntulara rastlanmıştır. Bunlardan çalışma kapsamına girenler ise, Değirmentepe (Elazığ) (Duru, 1979: 9-34.; Duru, 2000: 130-132), Pulur (Sakyol) (Koşay, 1970: 139-142.; Koşay, 1971: 99-101.; Koşay, 1972_a: 127-128.; Koşay, 1972_b: 53-55.; Koşay, 1976.; Koşay, 1979: 77-80), Han İbrahim Şah (Ertem, 1974: 60.; Ertem, 1982: 13-56) ve Aşvan Kale'dir (French, 1973: 153 vd.; French, 1974: 30 vd.; French, 1979: 5).

Malatya'daki Arslantepe dışında adı geçen tüm yerleşmelerde Keban projesi ve devamındaki bazı çalışmalar kapsamında kazılar gerçekleştirilmiş ve bu yerleşmeler su altında kalmadan önce bunlara ait çok önemli veriler elde edilmiştir¹.

KARAZ KÜLTÜRÜ İLE ORTAK ÖZELLİKLER TAŞIYAN YERLEŞMELER

Arslantepe

Malatya il merkezinde, Ordüzü mevkiindedir. Boyutları itibari ile bölgenin büyük höyüklerinden biridir. Höyüğün yüzeyinde bulunan arslan heykellerinden dolayı Arslantepe ismi verilmiştir. Yapılan kazıların sonuçlarına göre höyük, Geç Kalkolitik Çağ'dan Geç Hitit Çağına kadar kesintisiz yerleşme görmüştür. Höyüğün hemen her dönemde iskâna uğraması ticaret yollarının üzerinde ve su kaynaklarının merkezinde bulunması ile açıklanır (Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Bu zamana kadar gerçekleştirilen ve hala devam eden kazıların sonucunda höyükte sekiz tabaka tespit edilmiştir. Bunlardan Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı I (M.Ö. 3300–3000), (VI A) tabakalarında Kuzey Mezopotamya'dan elde edilen mallarla Karaz türü mal örnekleri beraberce bulunmuştur. Yerleşmenin VI B katında da Doğu Anadolu tipi Karaz türü keramikler devam etmektedir (Harmankaya-Erdoğan, 2002). Arslantepe'deki Karaz keramiğinin varlığı bazı bilim insanlarının da dikkatini çekmiştir. Yerleşmedeki Karaz malları, VI A tabakasının göçlerle tahribinden

¹ Keban baraj gölü alanındaki kazı çalışmaları ODTÜ Keban Projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Kazılar 1968'de başlamış, 1972'ye kadar devam etmiştir. Yapılan çalışmaların içeriği yıl yıl Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmıştır. Yine ODTÜ tarafından Keban Projesinin devamı olarak gelişen bir başka proje daha bölgenin arkeolojisine katkı sağlamıştır. Bu proje önce ODTÜ Aşağı Fırat Projesi (ODTÜ AFP) ismi ile, daha sonra ise ODTÜ Tarih Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezi Aşağı Fırat Projesi (ODTÜ TEKDAM AFP) olarak isimlendirilmiştir. ODTÜ Keban Projesi adından da anlaşılacağı üzere Keban Baraj Gölünün suları altında kalacak yerleşmelerdeki kültürel dokuyu anlayabilmek için, ODTÜ TEKDAM AFP ise Karakaya ve Atatürk Baraj Gölünün suları altında kalacak eski eserleri kurtarmak amacı ile oluşturulmuştur. Söz konusu projeler, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumunun katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

sonra, VI B tabakasında ise birdenbire ortaya çıktığı yönündedir (Yaylalı, 2007: 168). Birdenbire ortaya çıkışının kanıtı ise yeni yerleşimcilerin yabancı oldukları siyah aklı malların varlığına rastlanmasıdır (Frangipane, 2003_a: 21).

Bilindiği gibi Karaz kültürünün iki önemli özelliği vardır. Bunlardan biri mimari bir diğeri keramiktir. Bu yerleşmede kültürün her iki özelliği de belirgin bir şekilde göze çarpar. Yerleşmede iki tip kentleşme evresi gözlenir. İlki, M.Ö. IV. binin son çeyreğine tarihlenen fakir kentleşme evresidir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998). Bu evrede mimari, taş temelli ve kerpiç duvarlı yapılardan ibarettir. İkinci evre ise M.Ö. III. binin son yarısına tarihlenen gerçek kentleşme evresidir (Harmankaya-Erdoğan, 2002). Bu evrede çok sayıda yuvarlak planlı yapılara ve çok odalı büyük mekânlara rastlanır. Bu tür yuvarlak planlı yapılar Karaz kültürüne ait en iyi bilinen yapı türleridir. Hatta Güney Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde, günümüzde bile, yuvarlak planlı yapılara rastlanılmaktadır (Amiran 1965: 167.; Erzen, 1992: 17). Yine bu dönemde burada yaşayanlar muhtemel saldırılara karşı koymak için yerleşmenin çevresini taş temelli bir sur ile çevirmişlerdir.

Arslantepe yerleşmesinde yaşayanlar çömlekçi çarkını biliyorlardı. Önceleri çarkta yapılmasına rağmen kaba bir işçilik gösteren kaplarını sonraları daha ustaca yapmaya başlamışlardır. Çanak-çömlek endüstrisi Anadolu'ya has olmakla (Karaz/Erken Transkafkasya ve Malatya-Elazığ boyalıları) birlikte, Kuzey Mezopotamya ile olan ticari ilişkilerinden ötürü Uruk dönemi etkisinde kalan yine çark yapımı kaplarla bulunmuştur. Bölgenin Kuzey Mezopotamya ile olan ticari ilişkileri bulla adı verilen mühür baskılı kil topanlarının bu yerleşmede binlercesinin bulunmasıyla açıklanır (Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Sonuç olarak, Arslantepe², yerleşmenin başladığı M.Ö. V. bin yılın sonlarından, M.Ö. I. binin başlarına kadar siyasi ve ekonomik açıdan çevresi için önemli bir merkez olmuştur. Ayrıca konumuzu ilgilendirdiği kısmı ile de Karaz ve İlk Tunç Çağı kültürlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Karaz türü mallara gerçek kültür katmanları içinde rastlanmıştır (Arsebük, 1979: 83).

Tüm bu söylenenlerin ışığında Arslantepe de ki yerleşmenin özelliklerine bakarak, buranın M.Ö. III. bin yılda çok önemli bir şehir olduğu söylenebilir (Frangipane, 2004.; Frangipane, 2003_a: 19, 21).

Değirmentepe

Değirmentepe Malatya'nın 24 km. kuzeydoğusunda ve Fırat nehrinin 50 m. uzağında yer almaktadır. Höyük, Fırat taşkınlarının oluşturduğu doğal bir yükseltinin üzerinde, zamanla gelişmiştir. Değirmentepe, doğu-batı yönünde 200 m., kuzey-güney yönünde ise 125 m. kadar bir alanı kaplayan orta büyüklükte bir höyüktür. Höyük Karakaya baraj gölünün suları altında kalmadan önce bile Fırat Nehri'nin zaman zaman taşması ile gerçek boyutlarını yitirmiştir.

Höyükte gerçekleştirilen kazıların sonuçlarına göre onbir tabaka bulunmuştur. Bu tabakalar; Orta Çağ/Bizans-Geç Roma Dönemi, Demir Çağı, İlk Tunç Çağı I/Karaz Kültürü (M.Ö. IV. bin yılın sonları - III. bin yılın başları) ve Kalkolitik Çağ/Obeid Kültürü (M.Ö. V. bin yılın sonları – IV. bin yılın başları) olarak tanımlanmıştır (Esin, 2000_a: 81).

Yerleşmenin mimarisi bölge mimarisine uygun gelişmiştir. Nitekim Değirmentepe mimarisi Arslantepe ile benzerlik gösterir. Değirmentepe'deki konutlar Arslantepe'deki gibi taş temelli ve kerpiç duvarlı ve bitişik düzenlidir. Bazılarının içinde sekiler ve tandırlar vardır. Arslantepe'deki at nalı ocakların aksine burada yuvarlak ocaklara rastlanır. İki yerleşmenin mimari anlamda bir başka benzerliği çok odalı mekânların varlığında ortaya çıkar. Arslantepe'de olduğu gibi Değirmentepe'de de kerpiç bölmeli küçük oturma odalarına rastlanmıştır. Tüm bu benzerlikler iki yerleşme arasında bir

² Arslantepe ve Doğu Anadolu'nun Kalkolitik, İlk Tunç I ve İlk Tunç II-III Dönemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Frangipane, 2003_a: 12-28.; Frangipane, 2003_b: 44-54.; Frangipane, 2003_c: 58-68.

takım ilişkilerinde olduğunu akla getirmektedir. Nitekim Değirmentepe, Geç Hitit Çağında Arslantepe'nin bir uç kalesi olarak karşımıza çıkar. Ayrıca söz konusu dönemde iki halk yakın bir temas içerisindeydi (Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Değirmentepe'nin Demir Çağı çanak çömleği Geç Hitit, Urartu ve Yeni Asur çanak çömleği ile karışık bir görüntü verir. Yerleşmede yer alan kale büyük ihtimalle Demir Çağında bu halkların mücadelelerine maruz kalmıştır (Esin, 2000_a: 85).

Höyüğün ortalarında Kalkolitik ve Demir Çağı katmanları arasında 5. tabaka bulunmaktadır. Fırat Nehri'nin taşkınları ile aşınan ve Demir Çağ çöp çukurları ile tahrip olan bu tabaka büyük olasılıkla İlk Tunç Çağı I, yani Karaz Kültürüne aittir. Ancak Fırat Nehri'nin taşkınları ile çok aşınmıştır. Yerleşmenin güneybatısında yine aynı çağa ait bir tahıl silosu ve Karaz Kültürünü temsil eden çok sayıda kap parçası bulunmuştur. Bunların arasındaki kaba ev kapları Koyu Yüzlü Açıklı Mallardan ve elde yapılmışlardır (Esin, 2000_a: 84.; Esin, 2002: 118).

Höyüğün Kalkolitik Çağa ait tabakalarında Obeid dönemine tarihlenen ince hamurlu, bir kısmı el bir kısmı ise çark yapımı olan bej ve gri renkli kırmızı astarlı keramiklere rastlanmıştır (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998).

Değirmentepe'nin önemli bir özelliği de Bullalarda karşımıza çıkar. Mühür baskılı kil topanları olarak tanımlanan bullalar, ticari bir malzemenin güvenli şekilde seyahat etmesini sağlamak amacı ile Kalkolitik Çağda sıklıkla kullanılmıştır. Değirmentepe kazılarında gerek çöp çukurlarında gerekse bazı mekanlarda çok sayıda bulla ele geçmiştir. Bu yerleşmedeki bullaların varlığı, burada oturanların yoğun şekilde ticaretle uğraştıklarını ispatlamaktadır (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998).

Sonuç olarak Değirmentepe kazılarını gerçekleştirenlere göre bu yerleşme, Arslantepe'nin bir sınır kalesidir. Değirmentepe, bullalarındaki mühür ve mühür baskılarından ötürü ticaretin, sosyo-politik yaşamda ortaya çıkan karmaşık ilişkilerden ötürü de Doğu Anadolu kent örgütlenmelerinin öncülerindedir.

Korucutepe

Korucutepe, Elazığ'ın yaklaşık 30 km. kadar doğusunda yer almaktadır. Keban Baraj gölü su kotu altında kalan ve Altınova bölgesindeki höyüklerin en büyüklerindedir. Elazığ-Bingöl eski yolunun üzerinde bulunması höyüğün tahrip edilmesine yol açmıştır. Hatta höyük su altında kalmadan önce bile, adı geçen yola yakın olmasından ötürü toprak alma yoluyla tahribat yapılmıştır³.

Korucutepe de gerçekleşen kazılar sonucunda Kalkolitik Çağdan, Ortaçağ'a kadar kesintisiz oniki tabaka tespit edilmiştir. Bunlardan İlk Tunç Çağına ait gerçek tabakalarda Karaz malları bulunmuştur (Arsebük, 1979: 84). D tabakasında daha çok el yapımı, saman katkılı, siyah veya kahverengi açıklı Karaz türü keramikler gözlenirken, E tabakasında İlk Tunç Çağının geleneksel siyah açıklı Karaz keramikleri yanında kırmızı ve siyah açıklı mallarda görülmüştür (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998.; Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Korucutepe'nin Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı, Altınova çevresindeki Norşuntepe, Tepecik ve Tülintepe gibi yerleşmelerle ilişkilidir. Ancak Korucutepe'deki yerleşim, pek anlaşılacağı için bölgenin bu çağlarına ait katkısı sadece keramik buluntularında karşımıza çıkmaktadır (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998.; Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Korucutepe yerleşmesi, özellikle M.Ö. 2. bin yıla ait buluntuları ile dikkat çeker (van Loon, 1982: 3-8). Yerleşmede tıpkı Değirmentepe'de olduğu gibi bölge için önem arz eden bullaların bulunması Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı buluntularının önüne geçmiştir ve Korucutepe'de yaşayan insanların ticarete verdikleri önem ortaya koymuştur. (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998.; Harmankaya-Erdoğan, 2002).

³ Korucutepe hakkında en ayrıntılı çalışmalar için bk.; Ertem, 1988.; Umurtak, 1996.

Özetle, Korucutepe kazılarında, hem Doğu Anadolu'nun hem de Altınova bölgesinin tarih öncesi çağlarına ait bugüne kadar bilinmeyen ya da az bilinen bazı yeni bulgular ortaya çıkmıştır.

Norşuntepe

Elazığ'a 26 km. kadar güneydoğusundadır. Höyük Keban Baraj gölünün su kotunun kısmen üstünde kalmıştır. Altınova bölgesinin büyük höyüklerinden biridir. Höyük, olasılıkla büyüklüğü ve yükseltisinin fazlalığından ötürü baraj suları altında kalmamıştır.

Norşuntepe'de gerçekleştirilen kazıların sonuçlarına göre Höyük, Geç Kalkolitik Çağdan Demir Çağ'ın sonuna kadar sürekli yerleşme görmüştür (Hauptmann, 2003: 22). Norşuntepe'nin İlk Tunç Çağı I evresi hem mimari hem de keramik olarak İç Anadolu ile benzerlikler gösterir. Bu durum İç Anadolu ve Doğu Anadolu arasında İlk Tunç Çağında yoğun bir ticaretin yaşandığının belki de göstergesidir (Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Norşuntepe İlk Tunç Çağında Altınova bölgesindeki diğer merkezler arasında özellikle dikkati çeker. Nüfus artışı, gelişmiş ekonomi, üretim fazlalığı ve dış ilişkilerde gözlenen yoğunluk diğer Altınova bölgesi yerleşmelerinde olduğu gibi Norşuntepe'de de bazı bozulmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur(Harmankaya-Erdoğan, 2002.; Arsebük, 1986: 69). Norşuntepe'nin İlk Tunç Çağı tabakalarında büyük miktarda tahılın saklandığı mekânların varlığı yerleşmedeki sosyal şekillenmeyi ifade eden en önemli verilerdir (Arsebük, 1986: 69).

Norşuntepe'nin Kalkolitik Çağdaki keramik verileri arasında, koyu yüzlü açıkly boya bezemeli keramikler ile açık kahverengi veya saman katkılı kahverengi çanak çömlekler hâkimdir. Karaz türü mal örnekleri ise ilk defa İlk Tunç Çağı II' de karşımıza çıkmaktadır ve İlk Tunç Çağı III'te de devam etmektedir (Yaylalı, 2007: 169.; Arsebük, 1979: 84).

Norşuntepe'nin Karaz kültürü ile olan benzerliklerinden biri de mimari ve ocaklarda karşımıza çıkar. Mimari yine yuvarlak planlı yapılardan oluşmaktadır. Ayrıca yerleşmedeki bazı yapılarda rastlanan ocak türleri de Karaz kültürünün bir başka unsurudur. Bunlardan başka Norşuntepe'de taş temelsiz, dikdörtgen biçimli kerpiç duvarlı büyük bir ihtimalle düz damlı mimari yapılara da rastlanmıştır. Bu yapı tipi Değirmentepe ile benzerlik gösterir (Harmankaya-Erdoğan, 2002).

Mimari açıdan söylenebilecek bir diğer konu ise yerleşmede karşımıza çıkan ve kentsel gelişimi en iyi şekilde yansıtan saray yapısıdır. Söz konusu yapı, tüm elemanları ile Norşuntepe'deki kent düzeninin varlığını ispatlar (Aktüre, 1997:107).

Norşuntepe, Doğu Anadolu ve Elazığ arkeolojisi açısından unik olarak değerlendirilebilecek merkezlerden biridir. Yerleşme için yapılan değerlendirmelerden en önemlisi ise Altınova bölgesindeki diğer yerleşmelerin başkenti olduğudur (Harmankaya-Erdoğan, 2002.; Aktüre, 1997: 103 vdd).

Tepecik

Elazığ'ın 31 km. kadar doğusunda yer alan Tepecik, tamamen Keban Baraj gölünün suları altında kalan orta büyüklükte bir höyüktü ve çevresinde tatlı su kaynakları bulunmaktaydı. Aynı zamanda eski Harput kervan yolu da yerleşmenin yakınlarından geçmekteydi. Höyüğün bu özellikleri yerleşme yeri olarak seçilmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur.

1968–1974 yılları arasında, U. Esin başkanlığında, gerçekleştirilen kurtarma kazılarının sonuçlarına göre, Makaraz Tepe adıyla da anılan Tepecik Höyük, son Neolitik'ten Ortaçağ'a kadar neredeyse kesintisiz yerleşme görmüştür. Ortaçağ'da ise uzun bir süre mezarlık olarak kullanılmıştır. Höyüğün büyük bir kısmını kaplayan mezar çukurları, yerleşmenin özellikle M.Ö. 3. binyıl Karaz ve M.Ö. 2. binyıl Hitit kültür tabakalarını yoğun bir şekilde tahrip etmiştir (Esin, 2000_b: 123-124).

Mimari bakımdan höyükte Neolitik ve Kalkolitik kültür tabakalarında bariz yapı kalıntılarında rastlanılmamakla birlikte İlk Tunç Çağından itibaren, sırasıyla yerel Uruk Kültürü yapılarına, Karaz Kültürünün kerpiç konutlarına ve Hitit Çağı taş temelli yapılarına rastlanmıştır. Diğer Karaz yerleşmelerinden farklı olarak bu kültüre özgü yuvarlak planlı yapılar Tepecik'te yoktur. Buna karşılık yine bu kültüre has dikdörtgen planlı, taş temelsiz ve kerpiç duvarlı yapılar mevcuttur (Esin, 2000_b: 126).

Yerleşmedeki keramik verilerine gelince; Neolitik tabakalarda 2 keramik grubu izlenirken, Kalkolitik Çağda bunlara Altınova'ya özgü olan koyu yüzlü açıkli mallar ile mika astarlı mallar da eklenmiştir. Yerleşmenin ve İlk Tunç Çağının karakteristik türü olan Karaz türü çanak çömlekler ise Son Kalkolitik Çağdaki malların azalması ile ortaya çıkarlar (Esin, 2000_b: 124). Bir başka deyişle mika astarlı ve koyu yüzlü malların Tepecik'te sona erdiği katta Karaz türü mallar başlar. Tepecik, Altınova'nın koyu yüzlü açıkli mallar ile Karaz türü çanak çömlekler arasındaki ilişkilerini en iyi yansıtan merkezlerinden biridir (Arsebük, 1979: 86.; Yaylalı, 2007: 169). Yerleşmenin Son Kalkolitik'ten İlk Tunç Çağının sonuna kadar olan dönemi Karaz Kültürü ile aydınlatılır. Yani, Karaz türü mallara Kalkolitik Çağın bitimine kadar kesintisiz olarak rastlanmakla birlikte yoğun olarak İlk Tunç Çağı boyunca tesadüf edilir. Yerleşmedeki hakim mal türü, el yapımı olan ve içi kırmızı dışı siyah renkli, geometrik motiflerle bezeli Karaz mallarıdır (Arsebük, 1979: 84). Karaz mallarından sonra ikinci büyük grubu Altınova'ya özgü kaplar oluşturur.

Tepecik'te de Arslantepe'de olduğu gibi bir tahkimat söz konusudur. Yerleşme İlk Tunç Çağı I'ın sonlarına doğru taş temelli bir surla çevrilmiştir. Bu mimari ilerleyen yıllarda da sürmüş, İlk Tunç Çağı II de ise buna teraslar ilave edilmiştir (Harmankaya-Erdoğu, 2002).

Tepecik'te Son Neolitik Çağda Halaf, Kalkolitik Çağda Uruk ve Obeid kültürlerinin izleri vardır. İlk Tunç Çağında ise Karaz Kültürü hakim kültürdür. Orta ve Son Tunç Çağında Hitit, Demir Çağda ise Urartu kültürü egemen kültürdür (Esin, 2000_b: 128).

Höyük, Doğu Anadolu kronolojisinin tüm dönemlerini başlangıcından sonuna kadar temsil eden en önemli yerleşmelerden biridir.

Tepecik gerek Altınova bölgesi gerekse Doğu Anadolu coğrafyasının arkeolojisi için önemli yerleşmelerden biridir. Asıl önemi ise, diğer bölgelerle sağladığı köprü görevinden kaynaklanır.

Tülintepe

Elazığ'ın 21 km. kadar doğusunda, Elazığ-Bingöl eski yolunun yakınlarında yer almaktaydı ve bölgedeki büyük höyüklerden biriydi. Keban baraj gölünün suları altında kalarak tamamen yok olmuştur.

Höyükte 1971–1974 yılları arasında Esin ve Arsebük başkanlıklarında kurtarma kazıları yapılmış ve Kalkolitik Çağdan Ortaçağa kadar yerleşme izlerine ve buluntulara rastlanmıştır (Esin, 2000_c: 87).

Tülintepe Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı buluntuları ile dikkat çeker. Kalkolitik Çağa ait keramikler genellikle koyu yüzlü açıkli ve kırmızı hamurlu, koyu renk astarlı, açıkli ve katkı maddelidir. Tepecik'te olduğu gibi koyu yüzlü açıkli mallar ile mika astarlı mallar Tülintepe'nin Kalkolitik Çağının ana çanak çömlek tipidir (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998).

Tülintepe Kalkolitikine ait diğer buluntular ise güneyden etkilenen fakat yerel özellikler gösteren kadın idolleridir. Bunların yanında ağırşaklar, taş baltalar, çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmış aletler de yoğun bir yer tutmaktadır (Esin, 2000_c: 89).

Yerleşmenin M.Ö. III. binyıl İlk Tunç Çağı buluntuları ise Karaz kültürüne aittir (Arsebük, 1979: 84). Bu dönem çanak çömleğinin temel grupları Karaz ve Altınova boya bezekli mallarıdır. Tülintepe'deki Karaz malları çalışmada ismi geçen tüm yerleşmelerde olduğu gibi el yapımı,

monokrom ve parlak aklıdır. Altınova boya bezekli malları ise yine el yapımı, kırmızı ve siyah renkli, geometrik ve hayvan motifleriyle bezenmiştir (Esin, 2000c: 88).

Tülintepe'deki en eski mimari kalıntılar Halaf kültürüne tarihlenmiş ve bu döneme ait sekiz yapı evresi tespit edilmiştir. İlk Kalkolitikte ait bu yapılar taş temelsiz ve kerpiç mimariye sahiptir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998).

Tülintepe Altınova bölgesinde Karaz türü malların kökeninin sanıldığından daha eski olduğunu kanıtlayan yerleşmelerden biridir. Aynı zamanda koyu yüzlü aklı mallar ile Karaz türü çanak çömlek arasındaki çeşitli ilişkilerin ortaya çıkarılmasında ve Karaz türü çanak çömleğin kökeninin İlk Kalkolitik Çağa kadar uzandığının tespit edilmesinde Tülintepe kazılarının çok büyük bir katkısı vardır (Arsebük, 1979: 86).

Kalkolitik Çağın başlarında bir köy yerleşmesi görüntüsü veren Tülintepe, İlk Tunç Çağı ve Karaz Kültürü yerleşmeleri ile beraber kentleşme sürecine girmiştir. Kalkolitik ve İlk Tunç Çağında böyle bir görünüme sahip olan yerleşmenin M.Ö. II. ve I. binyılda nasıl bir gelişim izlediğini bu dönemlere ait buluntuların azlığından dolayı tespit edilememiştir. Ancak Tülintepe'nin söz konusu süreler içerisinde de yerleşme gördüğü bilinmektedir (Esin, 2000c: 90).

Sonuç olarak Tülintepe, Altınova'nın kültürel, tarihsel ve arkeolojik gelişimini ortaya çıkaran en önemli yerleşmelerden biridir.

Elazığ ve çevresinde yukarıda açıklanan yerleşmelerden başka Değirmentepe (Elazığ), Aşvan Ovasındaki Pulur (Sakyol), Han İbrahim Şah ve Aşvan Kale gibi Karaz Kültürü ile ortak özellikler gösteren başka yerleşmelerde vardır. Bu yerleşmeler, hem Elazığ ve çevresi ile Doğu Anadolu'nun Tunç Çağının aydınlatılmasını hem de Karaz keramiğinin yayılım alanının tespitinin kolaylaşmasını sağlamışlardır.

Bunlardan Elazığ'a 22 km. mesafede ve tümüyle baraj sularının altında kalarak yok olan Değirmentepe bölgedeki diğer yerleşmelerin aksine köy görüntüsüne sahiptir. Sadece bir yıl süre ile kazı yapılmış, bu kısa süre içerisinde Elazığ bölgesinin Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik ve Tülintepe gibi büyük yerleşmelerindeki kent dokusu ile bu yerleşmedeki köy dokusu arasındaki farklılıklar saptanmaya çalışılmıştır. Nitekim diğer yerleşmelerde görülen surlara bu yerleşmede çit şeklinde rastlanmıştır. Değirmentepe'nin çanak çömlek buluntuları diğer yerleşmelerle paralellik gösterir. Buna göre yerleşmede hâkim keramik türü Karaz malları olmakla birlikte (Arsebük, 1979: 84), Malatya-Elazığ boya bezekli mallarına da rastlanmıştır.

Çalışmada ayrıntılı olarak bahsedilmeyen, ancak Karaz Kültürü buluntularına sahip olan yerleşmelerden biriside Pulur (Sakyol)'dur. Bu yerleşme, Elazığ'ın 45 km. kuzeybatısındaki eski adıyla Pulur, yeni adıyla Sakyol köyünün yakınlarında idi. Keban Barajı kapsamındaki çalışmalardan sonra tamamen baraj gölünün suları altında kalmıştır. Koşay tarafından yapılan kazıların sonucunda onüç tabaka tespit edilmiştir. Yerleşmede ana iskân Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca yaşanmıştır. Ancak zayıf da olsa diğer dönemlere ait iskâna da rastlanır. Pulur'da çanak çömleklerde egemen tür Karaz mallarıdır (Arsebük, 1979: 84). Höyükteki Karaz mallarına tüm tabakalar boyunca farklılık gözlenmeden rastlanır.

Bölge arkeolojisine katkı sağlayan ve Elazığ bölgesindeki diğer yerleşmeler gibi tamamen Keban Barajının suları altında kalan Han İbrahim Şah Elazığ'ın 40 km. kadar kuzeybatısındadır. Yapılan kurtarma kazılarının sonuçlarına göre Han İbrahim Şah höyükte onaltı tabaka tespit edilmişti. İlk Tunç Çağı buluntuları ile öne çıkan bir yerleşmedir. Değirmentepe (Elazığ) gibi küçük bir köy yerleşmesidir. Karaz mallarına yerleşmenin tüm İlk Tunç Çağı tabakalarında rastlanır (Arsebük, 1979: 84).

Karaz kültürü örneği buluntular veren ve konumuza giren yerleşmelerden sonuncusu olan Aşvan Kale, Elazığ'ın 35 km. kuzeybatısında aynı isimli köyün yakınlarında yer almaktadır. Keban

Barajının suları altında kalarak yok olmuştur. İlk Tunç Çağından Ortaçağa kadar iskân görmüştür. Yerleşmenin en yoğun iskâna uğradığı dönem ise İlk Tunç Çağıdır. Aşvan Kale'deki bu döneme ait izlere diğer tabakalardan çok daha kalın şekilde rastlanmıştır. Aşvan Kale'nin İlk Tunç Çağı tümüyle Karaz Kültürü ile temsil edilir. Höyükte bu dönemde Malatya-Elazığ boya bezekli mallarına da rastlanmıştır, ancak Karaz malları hem tüm çeşitliliği ile hem de tüm İlk Tunç Çağı tabakalarında gözlenir. Aşvan Kale verimli bir ovada yer almış ve bunun sonucu olarak bölgede nüfus artmıştır.

SONUÇ

Fırat Havzasında bulunan ve Anadolu'nun en büyük yapay göllerinden biri olan Keban baraj gölü, Toros dağları arasında kalan birkaç büyük ovayı sular altında bırakmıştır. Bunların en önemlileri Elazığ il merkezinin batısındaki Aşvan ve doğusundaki Altınova'dır.

Baraj gölü su toplamaya başlamadan önce bölgede gerçekleştirilen araştırmalar sırasında çalışmada adı geçen yerleşmelerle ilgili olarak çok önemli bulgular elde edilmiştir. İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin sayısı ve büyüklüklerinden yola çıkarak Malatya ve Elazığ bölgesinin nüfusu Son Kalkolitik Çağdan itibaren sürekli artmıştır. Bu nüfus artışının nedeni, su kaynaklarının varlığı, bölgenin yeteri kadar yağış alması, tarım alanlarının verimliliği, otlak ve ormanların varlığı gibi insan yerleşmesine uygun doğal ortam şartlarının varlığıdır. Hızlı nüfus artışından sonra, tarım alanları, ormanlık alanlar ve otlaklar azalmışsa da, bölge ile Mezopotamya ve Kafkaslar arasında gerçekleşen uzun süreli ticari ilişkiler sayesinde yerleşme yoğunluğu yine devam etmiştir.

Ayrıca tüm bu söylenenlerin yanında, Elazığ ve çevresinde, Altınova'da kazısı yapılan Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik, Tülintepe ve Değirmentepe gibi yerleşmeler ile Aşvan ovasında kazısı yapılan Pulur (Sakyol), Han İbrahim Şah ve Aşvan Kale gibi yerleşmelerdeki İlk Tunç Çağına ait Karaz türü çanak çömlek buluntularının Doğu Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerinin aydınlatılması ve Karaz keramiğinin yayılım alanının belirlenmesi konusunda da önemli katkıları olmuştur.

Çalışmada ifade edilen tüm yerleşmelerde hâkim keramik türü, bilim çevrelerince Karaz/Erken Transkafkasya/Khirbet Kerak/Yanık/Siyah açık mal olarak tanımlanan keramik grubudur. Bu bölgedeki yerleşmelerin tümü Karaz ve İlk Tunç Çağı kültürlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Gerek Malatya ve çevresinde gerekse Elazığ ve çevresindeki Altınova ve Aşvan ovasında, Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca karşılaşılan Karaz türü çanak çömleğin ana biçimleri çanaklar ve kâselerdir. Karaz türü çanak çömleklere Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yoğun olarak rastlanır. Doğu Anadolu'da İlk Tunç Çağının tüm evrelerinde görülen Karaz türü keramikler hem bu bölgeye hem de geniş çevresine kültürel bir kimlik kazandırmıştır.

Bu dönemlerde, çalışmaya konu olan yerleşmelerde, Karaz türü malların dışında Mezopotamya kökenli keramiklere de rastlanmıştır. Doğu Anadolu keramikleri, Mezopotamya keramiklerinin etkisinde kalmakla beraber hiçbir zaman bunların taklidi olmamış ve zamanla yerel bir görünüme bürünmüşlerdir.

Sonuç olarak, Malatya ve Elazığ bölgesinde gerçekleştirilen kazılar, Doğu Anadolu Bölgesinin yedi bin yıllık kültür sürecine ışık tutmuştur.

KAYNAKLAR

- Aktüre, S. (1997) Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul.
- Amiran, R. (1952) "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA" Israel Exploration Journal 2, 89-103.,
- Amiran, R. (1965) "Yanıktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware" AS XV, 166-167.
- Alpman, A. (1981) "Hurriler", Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 14, Sayı: 25, 283-313.

- Arsebük, G. (1974) Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Arsebük, G. (1979) "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler" Türk Tarih Kongresi 8, 81-92.
- Arsebük, G. (1986) "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", TTKong. 9, Ankara, 67-72.
- Baydur, N. (1970) Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul.
- Bilgiç, E., Sever, H., Günbattı, C., Bayram, S. (1990) Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln), Ankara.
- Bilgiç, E., Bayram, S. (1995) Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln), Ankara.
- Bittel, K. (1945) Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, Çev. H. Çambel, İstanbul.
- Burney, C.A. (1958) "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", AS VIII, 157-209.
- Burney, C.A., Lang, D.M. (1971) The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London.
- Ceylan, A. (2005) "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001, London, 21-29.
- Dinçol, M.A. (1982) "Hititler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, 18-120.
- Duru, R. (1979) Değirmentepe Kazısı 1973.
- Duru, R. (2000) "Elazığ – Değirmentepe Kazısı", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 130-132.
- Ertem, H. (1974) "Han İbrahim Şah Kazısı 1971" Keban Projesi 1971 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri I, No: 4, 59-63.
- Ertem, H. (1982) Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971.
- Erzen, A. (1992) Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
- Esin, U. (1970) "Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu", Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Ankara, 147-158.
- Esin, U. (1971) "Tepecik Kazısı, 1969", Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara, 107-115.
- Esin, U. (1972) "Tepecik Kazısı, 1970", Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Ankara, 139-147.
- Esin, U. (1974) "Tepecik Kazısı, 1971", Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Ankara, 109-121.
- Esin, U. (1976_a) "Tepecik Kazısı, 1972", Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 101-108.
- Esin, U. (1976_b) "Tülintepe Kazısı 1972", Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 119-133.
- Esin, U. (1979_a) "Tepecik Kazısı, 1973", Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Ankara, 79-94.
- Esin, U. (1979_b) "Tülintepe Kazısı 1973", Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Ankara, 115-119.
- Esin, U. (1982) "Tepecik Kazısı, 1974", Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, Ankara, 71-93.
- Esin, U. (2000_a) "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 80-86.
- Esin, U. (2000_b) "Tepecik Kurtarma Kazıları", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 123-129.
- Esin, U. (2000_c) "Tülintepe Kurtarma Kazıları", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 87-90.
- Esin, U. (2002) "Değirmentepe", ARKEOATLAS 1, 118.
- Esin, U., Arsebük G., (1974) "Tülintepe Kazısı, 1971", Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Ankara, 137-143.
- Esin, U., Arsebük G., (1982) "Tülintepe Kazısı, 1974", Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, Ankara, 119-125.
- Esin, U., Arsebük, G., Özdoğan, M. (1987) "Değirmentepe Kazısı, 1978", Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları, Ankara, 77-82.
- Esin, U. (1983) "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", KST IV, 39-48.
- Esin, U. (1984) "1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", KST V, 71-80.
- Esin, U. (1987) "Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe, 1986", AS 37, 184-185.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1986) "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", KST VII, 53-86.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1987) "1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", KST VIII, 95-138.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1988) "1986 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", KST IX, 79-126.

- Ertem, H. (1988) Korucutepe I, 1973-1975 Kazı Yıllarında Ele Geçen Erken-Hitit İmparatorluk Çağı Arası Buluntuları, Ankara.
- Frangipane, M. (1993) "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya", KST XIV/I, 213-229.
- Frangipane, M. (1994) "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992", KST XV/I, 211-228.
- Frangipane, M. (1995) "Arslantepe-Malatya, Results of the 1993 Season", KST XVI/I, 165-176.
- Frangipane, M. (1996) "Arslantepe 1994: A Fourth Millennium Temple/Palace", KST XVII/I, 169-182.
- Frangipane, M. (1998) "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I. Royal Tomb", KST XIX/I, 291-309.
- Frangipane, M. (2002) Yakındoğu'da Devletin Doğuşu, (Çev: Zühre İlkelen) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Frangipane, M. (2003_a) "Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ", ARKEOATLAS 2, 12-28.
- Frangipane, M. (2003_b) "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı I Dönemi", ARKEOATLAS 2, 44-54.
- Frangipane, M. (2003_c) "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı II-III Dönemi" ARKEOATLAS 2, 58-68.
- Frangipane, M. (2003_d) "Arslantepe", ARKEOATLAS 2, 19, 21.
- Frangipane, M. (2004) Arslantepe, Milano, Mondadori Electra S.p.A.
- French, D. (1973) "Aşvan Kale. The Third Millennium Pottery" AS 23, 153-158.
- French, D. (1974) "Aşvan Kazıları 1971" Keban Projesi 1971 Çalışmaları, 25-41.
- French, D. (1979) "Aşvan Kazıları 1973" Keban Projesi 1973 Çalışmaları, 1-5.
- Goetze, A. (1946) "Hurrians and Subarians", JNES 5, 165-168
- Işıklı, M. (2007) "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi" Atatürk Üniversitesinin 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık, Arkeoloji Yazıları (Haz: B. Can-M. Işıklı), 325-350.
- Harmankaya, S., Tanındı, O., Özbaşaran, M. (1998) Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Kalkolitik 3, İstanbul.
- Harmankaya, S., Erdoğan, B. (2002) Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İlk Tunç 4_a, İstanbul.
- Hauptmann, G.M.A. (1951) "The Bronze Age in the Near East: A Review Article", AJA 55/4, 355-365.
- Hauptmann, H. (1970) "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu", Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, 103-113, Ankara.
- Hauptmann, H. (1971) "Norşuntepe Kazısı, 1969", Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara, 71-79.
- Hauptmann, H. (1972) "Norşuntepe Kazısı, 1970", Keban Projesi 1970, Çalışmaları, Ankara, 87-101.
- Hauptmann, H. (1974) "Norşuntepe Kazıları, 1971", Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Ankara, 71-85.
- Hauptmann, H. (1976) "Norşuntepe Kazıları, 1972", Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 41-59.
- Hauptmann, H. (1979) "Norşuntepe Kazıları, 1973", Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Ankara, 43-60.
- Hauptmann, H. (1982) "Norşuntepe Kazıları, 1974", Keban Projesi 1974 Çalışmaları, Ankara, 13-40.
- Hauptmann, H. (2003) "Norşuntepe", ARKEOATLAS 2, 22.
- Hood, S. (1951) "Excavations at Tabara el Akrad", AS 1, 113-145.
- Koşay, H.Z. (1948) "Karaz Sondajı", TTKong 3, 165-169.
- Koşay, H.Z. (1970) "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Ankara, 139-142.
- Koşay, H.Z. (1971) "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969", Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara 99-101.
- Koşay, H.Z. (1972_a) "Pulur (Sakyol) Kazısı 1970", Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Ankara 127-128.
- Koşay, H.Z. (1972_b) "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı" TTKong. 7, Ankara, 53-55
- Koşay, H.Z. (1974) "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuari)", Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Cilt I, Erzurum.
- Koşay, H.Z. (1976) Keban Projesi Pulur Kazısı, Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Ankara.
- Koşay, H.Z. (1979) "Keban'ın Pulur (Sakyol) Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar", TTKong. 8, Ankara, 77-80
- Koşay, H.Z., Turfan, K. (1959) "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", Belleten 23/91, Ankara, 349-413,
- Mellaart, J. (1958) "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", AJA 62, 9-33,

- Palmieri, A. (1969) "Arslantepe (Malatya) 1968", AS 19, 7-8.
- Palmieri, A. (1970) "Excavations at Arslantepe (Malatya) 1968", TAD 18/1, Ankara, 99-107.
- Palmieri, A. (1972) "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", TAD 19/2, Ankara, 203-211.
- Pehlivan, M. (1984) En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Pehlivan, M. (1990) "Karaz Kültürü ve Hurriler" Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 1, Cilt 1, Van, 168-176.
- Umurtak, G. (1996) Korucutepe II, 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çanak Çömleği, Ankara.
- van Loon, M.N. (1971) "Korucutepe Kazısı 1969", Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara, 47-56.
- van Loon, M.N. (1972) "Korucutepe Kazısı, 1970", Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Ankara, 79-81.
- van Loon M.N. (1982) "Korucutepe" Arkeoloji ve Sanat 16-17, İstanbul, 3-8.
- Yakar, J. (1985) The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Cilt 2, Oxford.
- Yaylalı, S. (2007) "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü", Atatürk Üniversitesinin 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık, Arkeoloji Yazıları (Haz: B. Can-M. Işıklı), 165-187.

HARİTA

Karaz Kültürü Yayılm Alanı (Arkeoatlas (2003) Sayı: 2, 69).